

Jak zostać prawosławnym (na podstawie *Trebnika* św. Piotra Mohyły)

Aleksander Naumow

Università Ca' Foscari Venezia
anaumow@unive.it

SŁOWA KLUCZOWE: prawosławie, sakramenty inicjacji, konwersja, *Trebnik*, Piotr Mohyła

Prawosławny z urodzenia

Gdy w prawosławnej rodzinie rodziło się dziecko, miało wszystkie prerogatywy, by zostać już jako niemowlę członkiem Cerkwi prawosławnej. Zgodnie z tradycją wczesnochrześcijańską miało ono otwartą drogę do wtajemniczenia chrześcijańskiego poprzez sakramenty inicjacji: chrzest, bierzmowanie i eucharystię. Historia poszczególnych sakramentów odzwierciedlona w rękopisach i starodrukach cerkiewnosłowiańskich czeka jeszcze na gruntowne zbadanie.

Przełomem w porządkowaniu liturgii sakramentów było opracowanie przez metropolitę Piotra (Mohyłę) *Trebnika* (1646)¹, zawierającego oprócz samych tekstów obrzędowych dużą liczbę tekstów towarzyszących, nieznanych na tę skalę we wcześniejszym piśmiennictwie słowiańskim. Ponieważ *Trebnik* był przeznaczony dla kapłanów, pominięto w nim dwa sakramenty zastrzeżone dla biskupów – poświęcenie krzyżma (św. myronu) i chirotonię (5).

¹ Korzystam z tomu I reprintu *Требник митрополита Петра Могили. Київ 1646*, Інформаційно-видавничий центр УПЦ, Київ 1996, 2 вид. Київ 2004, <https://azbyka.ru/otechnik/Petr_Mogila/trebnik-petra-mogilyi-chast-1/> (3.12.2019). Oryginalną paginację cerkiewnosłowiańską zastąpiłem cyframi arabskimi, podając je w nawiasach w tekście głównym.

Przed samym tekstem pierwszego z rytuałów – chrztu św. – znajdujemy umieszczoną w celu informacyjnym i szkoleniowym dla kapłanów (къ извѣщенію и въсвѣщенію Іереванъ, 6) przedmowę (Предмова до Требника) porządkującą całą dyscyplinę sprawowania sakramentów. Metropolita nakazuje kapłanom pouczać wiernych, by w razie potrzeby (choroba, wypadek) nie mieli żadnych oporów przed wzywaniem kapłana, nie zważając na porę czy pogodę. Kapłan przed sprawowaniem rytuału (chrzest, spowiedź, komunია, namaszczenie olejem) powinien zagłębić się w rozważaniach, przejrzeć teksty, zaznaczyć je w ksiąŜce, oczywiście jeŝli sytuacja mu na to pozwala, następnie wyjaŝnić obecnym istotę samego obrzędu i przystąpić do sprawowania go w pełnej koncentracji. Lektura tekstów ma być wyraźna i uroczysta, nie wolno ufać pamięci, lecz wszystko po kolei czytać z uwagą, wywołując u obecnych odpowiedni modlitewny nastrój. Mohyła przejmując z tradycji zachodniej przekonanie, że dla waŝności sakramentu potrzebna jest intencja (намѣреніе оума, оумное изъобразительное намѣреніе, вола) szafarza sakramentu; w wypadku chrztu byłoby to rozumienie go jako aktu oczyszczenia z grzechu pierworodnego i innych grzechów oraz przemiany z syna zatracenia w dziedzica Królestwa Niebieskiego, w wypadku bierzmowania – umocnienie wiary i zadatek na heroiczną walkę z diabłem, własnym ciałem i ze światem. Brak konkretnej intencji, czy przynajmniej zdecydowanego przekonania duchownego o tym, że działa w imieniu Kościoła, czyni posługę niewaŝną. Posługi mają być bezpłatne, bez symonii i zachłanności, dobrowolne ofiary można przyjmować, ale za wiedzą biskupa (2–5).

Po tym zajmującym wprowadzeniu metr. Piotr przechodzi do pierwszego sakramentu inicjacji chrześcijańskiej. Zgodnie z zapowiedzią przywołuje rzymską praktykę sprecyzowania podmiotu, materii, formy, obiektu, chrzestnych, czasu, z uwzględnieniem wypadków szczególnych, np. jak chrzczyć noworodki zdeformowane w stopniu budzącym wątpliwość co do ich natury ludzkiej lub co do odrębności istnień ludzkich: **В крещеніи дивевъ или чѣдъ родящихъса** (10–11)².

² Błąd w tytule poprawiono wg spisu treści, k. 1 nlb. Jeŝli zrodzone nie przypomina człowieka, nie naleŝy go chrzcić, w razie wątpliwości *sub conditione* (tj. z formułą „jeŝli to jest człowiek...”). Jeŝli sã dwie głowy i dwa serca, czyli i dwie dusze, trzeba płód ochrzcić jako dwie osoby – w niebezpieczeństwie ŝmierci nawet w liczbie mnogiej (podwójnej). Jeŝli nie ma pewności, że sã dwie ukształtowane osoby, chrzci się tę wyraźniej uformowaną, a drugą część warunkowo („Jeŝli nie jest ochrzczony...”). Chrzest warunkowy, znany na Zachodzie od dawna („Si non es baptizatus, Si tu es homo”), nie spotyka się dziś z aprobatą rosyjskich liturgistów – zob. *Настольная книга священнослужителя*, т. 4, Московская Патриархия, Москва 1983, s. 236.

Co do materii, zabrania się stosowania innych cieczy (иное питіє, или влага кааліев) poza naturalną wodą; podkreślono, że do obrzędu nie nadaje się także „wonna przepalona wódka” (вѣгодоханнаа прѣпаленнаа водка, 6). Woda musi być nowo poświęcona wielkim poświęceniem (jak na Bogojawlenije, tj. Jordan, 5 i 6 stycznia), a tylko w śmiertelnym zagrożeniu można użyć zwykłej lub bogojawleńskiej wody.

Formą warunkującą godziwość chrztu jest wypowiedzenie formuły chrzcielnej jednocześnie z aktem trzykrotnego zanurzenia (polania). Mohyla dopuszcza chrzest w dwóch formach (8) – przez trzykrotne zanurzenie albo przez trzykrotne polanie od głowy do stóp, uważając, że każdy Kościół ma prawo stosować taką formę, jaka stała się jego tradycją. Przy niemowlęciu radzi (61) zanurzyć je w chrzcielnicy po szyję, podtrzymując lewą ręką, i trzykrotnie polać głowę ciepłą wodą, tak by nie wyrządzić mu krzywdy; wariant ten nie dotyczy jednak osób świadomych (смысленъ), które należy chrzcić przez zanurzenie. Metropolita wyjaśnia warunki i formułę (кондиціѡнальнаа форма) chrztu warunkowego (аще несть крѣщен...).

W napiętej sytuacji konfliktów konfesjonalnych Mohyla zaleca proboszczom przeprowadzanie szkoleń chrzcielnych, szczególnie dla babek powijalnych³, wyznacza hierarchię czy raczej preferencje, kto ze zgromadzonych powinien ochrzcić niemowlę, w następującym porządku: obcy kapłan, diakon, subdiakon, „kliryk”, a nie „prostiec”, mężczyzna, a nie kobieta. Jednakże obowiązuje też zasada wstydu czy intymności – tylko kobieta może ochrzcić w trakcie porodu, zwłaszcza jeśli dziecko jeszcze nie wyszło z matki do końca. Szafarzem sakramentu kobieta ma być też wtedy, kiedy lepiej od innych umie wypowiedzieć formułę chrzcielną i polać całkowicie wodą.

Dziecka w zamkniętym łonie matki ochrzcić nie wolno, ale wystarczy, że ukaże się główka, i jeśli widać, że dziecko jest w niebezpieczeństwie śmierci, należy je bezzwłocznie ochrzcić, polewając głowę i wypowiadając formułę. Jeśli po wyjściu w całości będzie nadal żywe, należy je uznać za całkowicie ochrzczone. Jeśli natomiast ukaże się inna część ciała, można ją ochrzcić, a po wyjściu całego ciała, ciągle w obliczu zagrożenia życia dziecka, należy dopeł-

³ W ogóle Mohyla niechętnie odnosił się do babek położnych, a szczególnie zwalczał apokryficzny motyw obecności położnej (Salomei) przy Narodzeniu Jezusa (а вака ўксѣдъ бы ё Требники вѣзла незнаю), zob. *Предмова до Требника*, [w:] *Trebnik*, cz. 1, k. Vr nlb; niezbyt dokładny przekład fragmentu zob. M. Melnyk, W. Pilipowicz, *Teksty Piotra Mohyły*, [w:] A. Naumow, *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej. Appendix*, Biblioteka Tradycji Literackich. Seria Druga, nr 18, Kraków 2002, s. 340.

nić chrztu warunkowego; natomiast gdy płód wyjdzie z łona martwy, można go pochować jako chrześcijanina. Gdy matka umrze w trakcie porodu, dziecko ma być wyjęte z łona, i jeśli jest żywe, trzeba je ochrzcić, jeśli zaś martwe, nie wolno go pochować w święconej ziemi.

Chrztu udzielić może każdy chrześcijanin, nawet odłączony od Kościoła i znajdujący się pod klątwą, i to w dowolnym języku, z tym że materia wody musi być właściwa, a ów nadzwyczajny szafarz musi mieć szczerą intencję włączenia chrzczonego do Cerkwi *Prawosławno-Katolickiej*⁴. Należy jednak unikać dopuszczania wyklętych kapłanów, suspendowanych lub „heretykujących”, do udzielania sakramentu (9); o wiele lepiej by to zrobili prości, zwykli ludzie, których proboszcz musi odpowiednio przeszkolić w zakresie udzielania pierwszej pomocy chrzcielnej.

Obowiązuje też zasada, by chrzest odbył się na terenie parafii, w której mieszkają rodzice, zaś ojciec i matka nie mogą brać udziału w ceremonii, bowiem zaistniałaby między nimi więź duchowa, nie mogliby już ze sobą współżyć i powinni się rozwieść. Dla uniknięcia takiej sytuacji w nagłym przypadku niebezpieczeństwa bliskiej śmierci dziecka chrztu udzielić ma tylko jedno z rodziców.

Jeśli ochrzczone przez szafarza niezwykle dziecko wyżyje, należy je dostarczyć do parafialnej cerkwi w celu dopełnienia sakramentu, oczywiście z pominięciem formy i samych zanurzeń.

Także wobec podrzutków i znajd (младѣнцѣ поверженныѣ, и вверженныѣ) należy stosować chrzest *sub conditione* po dogłębnym zbadaniu w celu rozwiania roztropnej wątpliwości, czy chrzest był udzielony ważnie lub czy w ogóle się odbył.

Znaczący jest wybór chrzestnych. Mają to być osoby dorosłe, nie dzieci, mężczyzna albo kobieta, albo para heterogeniczna, nie rodzice biologiczni i nie para małżeńska. Zakaz obejmuje zakonników i zakonnice. Proboszcz musi starannie zbadać kandydaturę, uwzględniając status religijny, społeczny i prawny:

Weź to pod uwagę, kapłanie, i roztropnie pilnuj tego, by chrzestnym czyli kmo-trem w żadnym razie nie zostawał niewierny ani heretyk, nikt publicznie wyklęty, ekskomunikowany czy suspendowany, ani jawnogrzesznik, ani wróg publiczny, ani nikt ze czci pozbawionych, niespełna rozumu, czy też ktoś z takich, co nie

⁴ Ten termin stosuje Piotr Mohyła dla pokreślenia powszechności i uniwersalizmu Cerkwi prawosławnej.

umieją *Ojciec nasz*, *Wierzę w jednego Boga*, *Zdrowaś Mario* i *Dekalogu*, bowiem tych [modlitw] rodzice chrzestni muszą swoje dzieci duchowe, podjęte z kąpieli Chrztu Świętego, w stosownym czasie nauczyć (12).

Przepisy dotyczące czasu i miejsca chrztu dotyczą sytuacji normalnej, gdyż zagrożenie życia nakazuje postępowanie bezzwłoczne. Gdy nie ma zagrożenia, stosuje się odpowiednie przepisy kanonów, zwłaszcza 45. kanonu soboru laodycyjskiego, zabraniającego chrztów od trzeciego tygodnia Wielkiego Postu do Wielkiej Soboty⁵, i 59. dekretu soboru in Trullo, nakazującego dokonywania chrztu w świątyni. Korzystając jednak z 31. kanonu tegoż soboru, metr. Piotr zezwala na odstępstwo od tego nakazu w stosunku do dzieci prawosławnych magnatów (ВЕЛИКОСАНОВНЫХЪ ЛЮДЕЙ ДѢТИ), które można na prośbę rodziców chrzcić w pałacowych kaplicach (12)⁶.

Oczywiście zasadniczą praktyką w Cerkwi pozostawał chrzest niemowląt. Po wygłoszeniu przez duchownego w pierwszy dzień po porodzie modlitw oczyszczających matkę dziecka, położną, obecnych przy porodzie i pomieszczenie, w którym poród się odbył (21–23)⁷, ósmego dnia położna miała przyjść z noworodkiem do cerkwi, by kapłan w narteksie naznaczył je znakiem krzyża i nadał mu imię (24–25)⁸. Jeśli dziecko było chore i nie przyjmowało od matki pokarmu, nie należało czekać, lecz trzeba było ochrzcić je jak najprędzej, tuż po porodzie i obmyciu, by nie umarło bez chrztu św. (26)⁹; 40. dnia matka przychodziła z dzieckiem, by dokonać oczyszczenia i zostać wprowadzona do świątyni (26–31)¹⁰.

⁵ Przepis ten jest związany ze starożytną praktyką zbiorowych chrztów w Wielką Sobotę przed nabożeństwem paschalnym (albo nawet na samą Paschę – s. 163) i w Niedzielę Pięćdziesiątnicy; uważano, że okres krótszy niż pięć tygodni na przygotowanie do sakramentu nie jest wystarczający. Mohyła zezwala na chrzest dzieci praktycznie o każdym czasie, a także dopuszcza chrzest dorosłych w okresie po Zielonych Świątkach, by nie czekać zbyt długo do następnej Wielkiej Soboty (13). Starano się, by okres przygotowawczy trwał 40 dni (163).

⁶ Na stronach 34–35 metr. Piotr drukuje dodatkowo zestaw 12 kanonów soborów, synodów i Ojców Kościoła, regulujących praktykę cerkiewną w odniesieniu do chrztu św., również w innych miejscach przywołuje szereg postanowień kanonicznych.

⁷ Por. <<http://liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/modlitwy%20odmawiane%20pierwszego%20dnia.pdf>> (3.12.2019).

⁸ Por. <<http://liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/modlitwa%20nadania%20dziecku%20imienia.pdf>> (3.12.2019).

⁹ Mówi się tu, że poronienie od piątego miesiąca ciąży podlega osądowi prawnemu (26).

¹⁰ Por. <<http://liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/modlitwy%20odmawiane%20nad%20matka%2040dnia.pdf>> (3.12.2019).

Następnie pojawia się cykl tekstów związanych bezpośrednio z samymi obrzędami chrztu i bierzmowania. Pierwsza część to obrzęd nad katechumenem (37–47)¹¹, druga to sam chrzest (49–61), trzecia – bierzmowanie (62–69)¹², wreszcie czwarta – obmycie ósmego dnia po bierzmowaniu wraz z postrzyżynami (70–75)¹³.

Ideą przewodnią pierwszej części są egzorcyzmy, wyrzeczenie się i odpędzenie precz szatana i wszystkich złych duchów, wyznanie wiary i złożenie hołdu Chrystusowi. Symbol tego stanowi zdjęcie wierzchniego odzienia, nakrycia głowy i obuwia oraz rozwiązanie pasa. Katechumen (lub chrzestni w jego¹⁴ imieniu) dmucha i pluje na szatana w kierunku zachodu i oddaje pokłon Panu w kierunku wschodu, stając się gotów do przyjęcia sakramentu chrztu św.

Druga część to wielkie poświęcenie wody, namaszczenie olejem chrzczonego, trzykrotne zanurzenie (polanie), ubranie w białą szatę i podanie zapalonej świecy.

Trzecią część u Mohyły zaczyna „ektenia namaszczenia świętym myronem”, której nie ma we współczesnych trebnikach, ze specjalnie ułożonymi ośmioma prośbami (62–64), służąca podkreśleniu znaczenia bierzmowania w obrębie całego podwójnego rytuału, nadając mu bardziej autonomiczny charakter. Nawiązując do myśli, że podczas gdy chrzest wpisuje człowieka do Chrystusowych ksiąg życia wiecznego, bierzmowanie włącza go w rejestr wojowników Bożych (192¹⁵), metropolita prosi Boga o to, by przez działanie św. myronu uczynił go swoim dzielnym, zwycięskim, niezłomnym wyznawcą i wiernym sługą Cerkwi. Ostatnia prośba natomiast jest wyrazem pragnienia jedności wiary i dostąpienia mądrości w Chrystusie. W modlitwie przed namaszczeniem mówi się też o eucharystii, niezbędnej do zamknięcia cyklu chrześcijańskiej, prawosławnej inicjacji. Na końcu tej części metropolita umieszcza instrukcję zachowania się w trakcie liturgii chrzcielnej (69). Nowo ochrzczone i bierzmowane dziecko ma być niesione ze świecami podczas wielkiego wejścia przed świętymi Darami (jeśli ochrzczony jest starszy, ma

¹¹ Por. <http://liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/obrzęd_nad_katechumenem.pdf> (3.12.2019).

¹² Por. <<http://liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/chrzest.pdf>> (3.12.2019).

¹³ Por. <http://liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/modlitwy_8dzien_po_chrzcie.pdf> (3.12.2019).

¹⁴ W *Trebniku* (44) podaje się, że chrzestny mówi zamiast dziecka, ale też w imieniu chrzczonego barbarzyńcy (штрача, или Барваръ).

¹⁵ W druku numer strony pomyłony, powtórzono 191.

iść sam, niosąc w każdej ręce zapaloną świecę) i następnie komunikowane. Po skończonej liturgii nowy członek wspólnoty ma być z zapalonymi świecami odprowadzony przez bliskich do domu i jeśli jest w odpowiednim wieku, ma przychodzić ze świecą na codzienne nabożeństwa (wieczne, poranne i mszę św.) aż do ósmego dnia.

Ósmego dnia następuje zdjęcie chrzcielnej szaty, rozwiązanie pasa¹⁶, pokropienie wodą święconą, obmycie św. myronu i postrzyżyny z ofiarowaniem włosów¹⁷.

Prawosławny „z odzysku”

Po wskazówkach dotyczących chrztu (i łączonych z nim sakramentów bierzmowania i komunii św.) Piotr Mohyla umieszcza aktualne w jego czasach rozporządzenia o chrzcie dorosłych (възрастъ и мѣщихъ) i heretyków (еретиковъ).

Nieochrzczonych dorosłych¹⁸ powinien chrzcić biskup dla większego splendoru, ale w razie potrzeby może to uczynić parafialny kapłan. Po oznajmieniu woli przystąpienia do prawosławia kandydat musi odbyć przewidziane kanonami przygotowanie (katechizacja, post, modlitwy) oraz udowodnić w praktyce cnotliwość życia (добродѣтели, влѣгочестіе), stałość wiary i czyistość zamiarów. Po ogłoszeniu katechumen musi otrzymać ojca i/lub matkę chrzestną. Jego/jej rola jest ważniejsza, jeśli kandydat jest niemy, głuchy lub jest obcokrajowcem nieznającym *naszego* języka (иноязычникъ не свѣдѣй нашего языка). Jeśli chrzestny też nie zna języka chrześniaka, trzeba zapew-

¹⁶ Pas założony podczas chrztu był (a u staroobrzędowców jest) noszony przez całe życie.

¹⁷ Nie ma w *Trebniku* wskazówki, co robić z obciętymi włosami. Jednym ze zwyczajów jest zagniatanie ich w kulkę z wosku i wrzucanie do chrzcielnicy (to, czy kulka pływa, czy tonie, ma charakter wróżby o losach ochrzczonego), inni zalecają spalenie ich i wsypanie popiołu do rzeki – zob. *Настольная книга...*, s. 242.

¹⁸ Prawdę mówiąc, nie wiem, kto w praktyce reprezentował tę kategorię; prawdziwych pogan (może poza częścią Cyganów czy urodzonymi i żyjącymi na odludziu, z dala od świątyń) już nie było, reszta była chrześcijańskimi apostatami, schizmatykami, heretykami albo wyznawała judaizm lub islam. Giovanna Brogi Bercoff w głębokim studium *Eretici, miscredenti, non credenti: l’abiura e la confessione di fede nel rito del battesimo secondo Petro Mohyla* ([w:] *Anti-semitism and Philo-semitism in the Slavic World and Western Europe*, Series Jews&Slavs, vol. 13, ed. V. Papernyi, W. Moskovich, Haifa–Jerusalem 2004, s. 25–48) używa terminów *miscredente* i *non credente*, lecz omawia rytę wyrzeczenia się judaizmu, islamu i „arianizmu” (tj. antytrynitaryzmu i anabaptyzmu). Tekst ten ostatnio został przetłumaczony na język ukraiński jako *Єретики, віровідступники, невіруючі: відречення і визнання віри в обряді хрещення за Петром Могилою* (w druku). Dziękuję Autorce za udostępnienie.

nić tłumacza (исполкователя), ale w ostateczności może wyrazić swą decyzję gestykulacją (рѣкомаꙗнїемъ свое произволенїе да извѣститъ, и изъобразитъ). Zdrowy dorosły katechumen chrzest ma przyjmować na czczo przed południem, po uprzednim wyznaniu grzechów kapłanowi.

Szaleni i niespełna rozumu (юродивыи и ѡзмѣненїи) mogą być ochrzczeni tylko wtedy, jeśli urodzili się w takim stanie; stosuje się do nich podejście jak do niemowląt. Ale jeśli się okaże, że przed chorobą wyrażali wolę przyjęcia prawosławia, można ich ochrzcić, zwłaszcza w obliczu śmierci. Podobnie ma się rzecz z ludźmi pozostającymi w letargu czy śpiączce (летаргѣсѣ или сонїѣ, и ѡмѣшкѣнїе), których powinno się ochrzcić w momencie odzyskania/przebłysku świadomości, jednakże jeśli zostanie poświadczona ich wcześniejsza wola przyjęcia chrztu, można ich ochrzcić nawet w stanie śpiączki (14).

Metropolita nakazuje kapłanom sumienne badanie pochodzenia i stanu proszących o chrzest, zwłaszcza obcokrajowców (иноплеменныхъ), przede wszystkim w celu wykluczenia możliwości uprzedniego przyjęcia przez nich sakramentu; ukrywanie tego może wynikać z prostoty, niewiedzy albo nieporozumienia, ale też z chęci podstępnego uzyskania korzyści, jaką mógłby przynieść ponowny chrzest. O ile pojawi się choćby cień wątpliwości, chrzest musi odbyć się warunkowo (подъ кондицію).

Procedura stania się prawosławnym, gdy nie przyszło się na świat w prawosławnej rodzinie, jest bardzo skomplikowana. *Trebnik* Piotra Mohyły poświęca tej praktyce niezwykle dużo miejsca (76–166), nieporównywalnie więcej niż wszystkie dotychczasowe kormcze, trebniki, nomokanony czy zachodnie rytuały, na czele ze stanowiącym dla metropolity wzór *Rytuałem rzymskim* papieża Pawła V¹⁹. Ponadto po tym cyklu następuje kolejny blok tekstów poświęcony przyjmowaniu do Cerkwi ludzi, którzy byli prawosławnymi, ale zmienili religię lub wyznanie, a teraz chcą powrócić (167–215)²⁰.

Blok przyjmowania nieprawosławnych wyznawców dotyczy Żydów, pogan i tych chrześcijan, którzy nie wierzą w Tróję Świętą, „jacy są bezbożni arianie, i dzisiejsi socynianie, nazywani nowochrzczęńcy” (76).

¹⁹ A. Wenger, *La réconciliation des Hérétiques dans l'Eglise russe d'après le Trebnik de Pierre Moghila*, „Revue des études byzantines”, vol. 12, 1954, s. 144–175; A. Wenger, *Les influences du rituel de Paul V sur le Trebnik de P. Moghila*, [w:] *Mélanges en l'honneur de Mons. M. Andrieu*, Strasbourg 1956, s. 477–499.

²⁰ Omówiłem ten cykl w studium *Powroty do prawosławia*, [w:] *Cerkiew a asymilacja – swój i obcy*, Seria Latopisy Akademii Supraskiej, vol. 8, red. M. Kuczyńska, Białystok 2017, s. 243–255.

Początek obrzędu jest wspólny dla wszystkich, z tym że judaizm jest określony jako **Исдейское богоборное нехърїе**, islam to **зловърїе и нечестїе безбожнаго Мехмета/ тѣрецькоє зловърїе нечестїе**, natomiast protestanci wymieniają jako wyznanie porzucane „herezję” **злочестиваго Ягїа** lub muszą sprecyzować czyimi są wyznawcami: **или инаго ереси начальника** (nieuznawanie Trójcy, chrzest bez trzykrotnego zanurzania).

Dorośli kandydaci, uzyskawszy zgodę biskupa, biorą udział w pierwszym rytuale (76–87), który polega na odebraniu od nich deklaracji o dobrej i nieprzymuszonej woli przyjęcia chrześcijaństwa w odmianie *Православно-Katholickiej*; następnie mają wysłuchać nauki o Trójcy i o Jezusie Chrystusie, o tym, że tylko ta wiara jest kontynuacją tradycji apostoelskiej i wczesnochrześcijańskiej, soborowej, ale że nawet ona nie wystarcza do zbawienia, jeśli nie towarzyszą jej cnoty i dobre uczynki. Celebrans odsłania korzenie złych uczynków i przywołuje ich dobre odpowiedniki, np.: pokora vs. pycha, szczodrość i jałmużna vs. chciwość i zachłanność, czystość vs. zepsucie i rozpusta, miłość i miłosierdzie vs. zawiść i gniew, post i umiarkowanie w jedzeniu i piciu vs. obżarstwo i pijaństwo, gorliwa pobożność, gorące modlitwy, *blahocestije* vs. lenistwo w oddawaniu chwały Bożej i wszelkie zaniedbanie. Kandydat na kolanach ze skrzyżowanymi na piersiach rękoma otrzymuje imię chrześcijańskie nadane spośród świętych uznawanych przez Cerkiew na ósmy dzień od momentu rozpoczęcia obrzędu. Rozpoczyna się 40-dniowy okres przygotowawczy, wyznaczony kapłan musi nauczyć kandydata *Credo*, *Ojciec nasz*, „psalmów i innych modlitw chrześcijańskich do Pana Boga, i świętych Jego, szczególnie do Matki Bożej, i zasad życia cnotliwego”, elementów dogmatyki, sakramentologii i teologii moralnej. Przez cały czas nauki kandydat ma uczestniczyć w nabożeństwach wieczornych i dziennych od początku do końca, przestrzegać postu od mięsa i nabiału (poza sobotami i niedzielami), bić tyle pokłonów do ziemi, ile jest w stanie, odmawiać 300 razy modlitwę Jezusową i 100 razy wezwanie do Matki Boskiej. Tydzień przed upływem 40-dniowego terminu odbywa się zapowiedź pierwsza jako publiczne wyrzeczenie się poprzedniego wyznania i deklaracja przystąpienia do prawosławia. Ryt rozbity już jest na trzy działy zgodnie z porzucanym wyznaniem; jest to przegląd podstawowych prawd porzucanej wiary, widziany oczami prawosławnego chrześcijanina.

Zapowiedź druga jest również rozdzielona na trzy części i poświęcona wykładowi oraz akceptacji przyjmowanej wiary prawosławnej. Tekst pytań zadawanych Żydom i muzułmanom jest prawie taki sam, również odczytywana na końcu deklaracja jest podobna. W wypadku „arian” pytania są inne, jest ich więcej

i wyczerpują one wszystkie kwestie sporne, tak że odczytywanie deklaracji nie jest konieczne. W gruncie rzeczy ten wykaz pytań i odpowiedzi jest obszernym i przejrzystym katechetycznym wykładem wiary prawosławnej (118–139).

Od trzeciego dnia następuje obrzęd w zasadzie identyczny z przygotowaniem do chrztu dzieci urodzonych w prawosławnych rodzinach. Szczególnie istotna jest tu zapowiedź piąta (ostatnia), w której po odmówieniu przez katechumenów *Symbolu wiary* metropolita przewidział głęboką naukę moralną²¹ (154–159). W trakcie obrzędów trzeciej, czwartej i piątej zapowiedzi Mołyła przypisuje duże znaczenie poszczególnym gestom, odsłaniając ich symboliczny wymiar. Nie udało mi się znaleźć pogłębionej analizy symboliki i semantyki tych gestów, zwłaszcza że nowsza praktyka wprowadziła przynajmniej w dwóch wypadkach istotną zmianę, przedstawię zatem kilka wstępnych obserwacji.

Опозиция вѣхѣд–зачѣд

Zachód jest domeną Księcia mroku. W kilku krótkich pouczeniach metr. Piotr rozwija opozycję wѣхѣд–зачѣд, ѣwiatłość–mrok. Interesujące jest używanie zachodu w liczbie mnogiej: *ѣтоати имате кѣ западмѣ* (150); również wѣхѣд jest nazywany w liczbie mnogiej, choć nie zawsze. To na zachodzie znajduje się realne centrum ciemności (*началѣ чѣвѣственныхѣ тмѣ*, 150), tam stoi teraz diabeł i nie może pogodzić się z gotowością katechumena do odrzucenia jego władzy, zgrzyta zębami, wyrywa włosy z głowy, załamuje ręce, przygryza z wѣciekłością wargi i rozpacza nad utratą poddanego. Katechumen wyrzeka się diabła – na polecenie biskupa lub kapłana zwraca się ku zachodowi, wyciągając przed siebie ręce w geście odrzucenia. Celebrans nakazuje: *Вѣратитѣсѣ оубѣ кѣ западмѣ, и конждѣ вѣѣ рѣцѣ ѣ себе расѣостѣрты имѣще, такѣже тѣ ѣѣща, вѣдаѣще дѣавѣла и ненавѣдаѣще егѣ ѣринните ѣ себе, и оуничѣжающе егѣ, дѣните нанѣ* (150), *рог. Вѣглашеннѣи же вѣбраѣѣшесѣ кѣ западмѣ, расѣрѣости-раютѣ ѣ себе рѣки, акѣ ѣрѣвѣающе когѣ ѣ себе* (151). Ten gest odpychania został zaniechany w nowszej praktyce cerkiewnej²². Niezmiennie natomiast

²¹ Warto tu zaznaczyć zdecydowaną krytykę świeckiego życia – tańców, śpiewów, dysput i widowisk, które należy zastępować duchowymi ekwiwalentami (157–158), ale też niespotykane wcześniej wśród duchowych uczynków miłosierdzia nakazy: oświecania nieorientowanych (*невѣждѣ аще наѣчѣте*), podtrzymania na duchu dobrą radą wątpiącego (*оуѣдѣниѣвающеѣсѣ аще вѣлѣгѣ ѣѣѣтовѣсте*) czy pocieszenia osoby pogrążonej w smutku (*ѣмѣтнагѣ аще оутѣѣшите*) (155).

²² Dzisiaj: „Kapłan zwraca kandydata do chrztu ku zachodowi, trzymającego ręce podniesione do góry, i zapytuje go trzykrotnie: Czy wyrzekasz się szatana i wszelkich spraw jego, i wszystkich aniołów jego, i wszelkiego służenia jemu, i wszelkiej pychy jego? Chrzczony (lub

dokonuje się symbolicznych gestów poniżenia diabła – dmuchania i plucia. Po odepchnięciu diabła, przerzuceniu na niego wszystkich nieczystych spraw, fałszywych uczynków i wrogości, po poniżeniu go dmuchaniem i pluciem (ДѢНШЕ НАНѢ, И ОУНИЧИЖИТЕЛНУ ПОПЛЕВАШЕ ЕГО, 151), co jest równoznaczne z wypowiedzeniem mu wojny (НА ТОГѠ ВЪСПРІЙМЕТЕ ВРАНѢ, 152; ВСЕГДА БѢВЪ КРѢПКѠ ВЪ ВСЕМЪ ПРОТИВИТЕСѦ ЕМУ, И МѢЖЕСТВЕННУ СЪ НИМЪ ВОРИТЕСѦ, И СИЛОЮ ХЪЮ ЕМУ ЖЕ СЪЧЕТАТЕСѦ ПОВѢЖДАЙТЕ ЕГО, 156) katechumen odwraca się na wschód, z opuszczonymi rękoma, by zjednoczyć się z Chrystusem.

Ręce opuszczone/podniesione/wyciągnięte

Opuszczone ręce to oznaka niewolnictwa, oddania się w niewolę. Tak stoi katechumen każdorazowo obrócony twarzą ku wschodowi od momentu rozpoczęcia cyklu przygotowań do chrztu, bierzmowania i komunii. Mohyła wyjaśnia to sceną z targu niewolników: *яко плѣнени рѣски долѣ имѣше стойте, таковоу хъ во вѣсъ Хѣ Іисъ крѣпѣтъ* (150). Ale, w odróżnieniu od dzisiejszej praktyki²³, metropolita nakazuje, by kandydaci na chrześcijan po obróceniu się z opuszczonymi rękoma na wschód, unieśli je w górę w modlitewnym geście błagania, a także by skierowali wzrok ku niebu: *и вбратитесѦ на Вѣстѣки, горѣ къ нѣси рѣски въздеждены имѣше: [...] и съ страхомъ стоаще; (В)глашеніи же [...] пѣносатъ рѣски горѣ на нѣо, и вчи* (153). Również po wprowadzeniu do świątyni, po trzykrotnym wygłoszeniu przez katechumena *Credo* i deklaracji zjednoczenia się z Chrystusem, celebrans nakazuje mu oddać Bogu pokłon; *Trebnik* precyzuje, że chrzczony ma klęknąć na oba kolana i bić czołem do ziemi, mówiąc: „Kłaniam się Ojcu i Synowi, i Świętemu Duchowi, Trójcy Współistotnej i Niepodzielnej”. Poza tymi sytuacjami kandydat stoi cały czas z opuszczonymi rękoma.

Cyrograf/testament

Pragnę zasygnalizować również ciekawe użycie przez św. Piotra pojęcia *рѣскописаніе* (cyrograf).

W bizantyńsko-słowiańskiej tradycji literackiej „cyrograf” jest związany z poddaństwem człowieka (Adama) szatanowi, jego odebranie i zniszczenie

jego ojciec chrzestny) odpowiada: Wyrzekam się. Kapłan znowu trzykrotnie pyta katechumena: Czy wyrzekłeś się szatana? I odpowie: Wyrzekłem się”.

²³ Dzisiaj: „Gdy to uczyni, zwraca go ku wschodowi, mającego opuszczone ręce, i pyta trzykrotnie: Czy zjednoczysz się z Chrystusem? Katechumen (lub ojciec chrzestny) odpowiada, mówiąc: Jednoczę się. Kapłan pyta go także: Czy zjednoczyłeś się z Chrystusem? Mówi: Zjednoczyłem się”.

jest wynikiem zbawczej działalności Jezusa Chrystusa – Chrztu, Ukrzyżowania, Zstąpienia do otchłani²⁴. Tymczasem Mohyła w swoich mowach do katechumenów w trakcie ostatniego, piątego spotkania, używa pojęcia „cyrograf” w odmiennym znaczeniu. W pierwszej, ogłaszając zakończenie okresu przygotowawczego, mówi katechumenom, stojącym przed nim boso i w samych koszulach, że „nadszedł czas zbawienia” i radzi im, by swoje poprzednie grzeszne życie zapisali diabłu w testamencie:

Dzisiaj zawrzecie cyrograf o wierze Chrystusowej. Papierem, inkaustem i piórem niech będzie dla was wasze sumienie, i język, i oblicze. Uważajcie jednak, podpisując to wyznanie, byście nie popełnili błędu, byście nie zostali oszukani i okradzeni. Ludzie przed śmiercią zrzekają się swojego majątku i zapisują go innym dziedzicom. I wy dzisiaj umrzecie dla grzechu, przeto zrezygnujcie i przyszykujcie zapis wyrzeczenia, ustanówcie spadkobiercą waszych grzechów diabła i zapiszcie mu grzechy jako dziedzictwo. [...] Przekażcie diabłu wszystkie nieczyste sprawy, podłe uczynki i wszelkie zgubne dla dusz waszych zło... (149–150).

W drugiej mowie natomiast nazywa cyrografem swoisty skrypt dłużny, który zostanie rozliczony w dniu Sądu Ostatecznego: pakt zawarty z Bogiem po odrzuceniu służby diabłu i chrzcielnym połączeniu się z Chrystusem.

Oto wyrzekliście się diabła i zjednoczyli z Chrystusem, cyrograf został podpisany, Pan go przechowuje w niebie. Zważajcie przeto, byście zobowiązań w całości dotrzymali, bo ten wasz cyrograf w Sądny dzień zostanie dostarczony przed ten groźny Trybunał i sprawiedliwego Sędziego, i odczytany przed wami, i to nie wyłącznie tytuł, to jest nie tylko to, co dotyczy samego długu, który stanowią wiara, nadzieja i miłość, ale również to, co dotyczy lichwy, czyli rozliczenie z tego, jakimi dobrymi uczynkami procentowała wasza wiara i pobożne życie (154–155).

Warto zwracać uwagę na te uwspółcześniające użycia, bowiem być może w jakimś stopniu świadczą one o uwzględnieniu przez metr. Piotra etnicznej

²⁴ A. Naumow, *Motywy cyrografu Adama a funkcjonowanie tekstu apokryficznego*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji”, Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie, t. 16, nr 2, 1974, s. 425–427; idem, *O cerkiewnosłowiańskim zstąpieniu do otchłani*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji”, Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie, t. 17, nr 1, 1975, s. 119–121; idem, *Apokryfy w systemie literatury cerkiewnosłowiańskiej*, Seria Prace Komisji Słowianoznawstwa – Polska Akademia Nauk, nr 36, Wrocław 1976, s. 82–94.

i środowiskowej specyfiki pozyskiwanych wiernych (Żydzi, kupcy, jeńcy). Problematyka konwersji jest jednym z ciekawszych tematów z historii życia religijnego I Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich, zwłaszcza w tym, jak mówiono, „ołowianym wieku”²⁵.

Zadekretowane tu obrzędy gromadzenia jednej trzody z różnych owiec mają umocowanie w niezmiennym przekonaniu, że

w tej jedynej [świętej, powszechnej i apostołskiej] Cerkwi wszyscy, którzy nieporuszenie trwają w Wierze Prawosławnej, umacniani Nadzieją i Miłością, niczym w Arce Noego od potopu wiecznego zatracenia są ratowani, dostępując podczas pobytu tu na ziemi działania Łaski Bożej, a po śmierci – życia wiecznego w Królestwie Niebieskim (126).

BIBLIOGRAFIA

- Broggi Bercoff G., *Eretici, miscredenti, non credenti: l'abiura e la confessione di fede nel rito del battesimo secondo Petro Mohyla*, [w:] *Anti-semitism and Philo-semitism in the Slavic World and Western Europe*, Series Jews&Slavs, vol. 13, ed. V. Papernyi, W. Moskovich, Haifa–Jerusalem 2004.
- Melnik M., Pilipowicz W., *Teksty Piotra Mohyły*, [w:] A. Naumow, *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej. Appendix*, Biblioteka Tradycji Literackich. Seria Dru-ga, nr 18, Kraków 2002.
- Naumow A., *Apokryfy w systemie literatury cerkiewnosłowiańskiej*, Seria Prace Komisji Słowo-znawstwa – Polska Akademia Nauk, nr 36, Wrocław 1976.
- Naumow A., *Motyw cyrografu Adama a funkcjonowanie tekstu apokryficzno-go*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji”, Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie, t. 16, nr 2, 1974.
- Naumow A., *Powroty do prawosławia*, [w:] *Cerkiew a asymilacja – swój i obcy*, Seria Latopisy Akademii Supraskiej, vol. 8, red. M. Kuczyńska, Białystok 2017.
- Naumow A., *O cerkiewnosłowiańskim zstąpieniu do otchłani*, „Sprawozdania z Posiedzeń Ko-misji”, Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie, t. 17, nr 1, 1975.

²⁵ Z nowszej – coraz bogatszej – literatury można wskazać m.in.: M. B. Корогодина, *Принятие в православие в XIV–XV вв.: письменная традиция и практика*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” № 1, 2013, s. 98–107; Т. А. Опарина, *Греческий чин присоединения католиков к православной Церкви в сербских и украинско-белорусских памятниках и их влияние на русскую традицию*, „Вестник церковной истории”, № 1–2, 2010, s. 215–231; О. Б. Страхова, *Несколько замечаний по поводу обращения в православие в XVII в.*, *Palaeoslavica*, t. 7, Cambridge 1999, s. 343–348; О. В. Чумичева, *Издание чинов отречения от иных вер в Москве и Киеве в первой половине XVII в.*, [w:] *Книжная старина. Сборник научных трудов*, вып. 3 [сост. и науч. ред.: А. В. Вознесенский], Санкт-Петербург 2015, s. 138–155.

Wenger A., *La réconciliation des Hérétiques dans l'Eglise russe d'après le Trebnik de Pierre Moghila*, „Revue des études byzantines”, vol. 12, 1954.

Wenger A., *Les influences du rituel de Paul V sur le Trebnik de P. Moghila*, [w:] *Mélanges en l'honneur de Mons. M. Andrieu*, Strasbourg 1956.

<<http://liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/chrzest.pdf>>.

<<http://liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/modlitwy%20odmawiane%20nad%20matka%204odnia.pdf>>.

<http://liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/modlitwy_8dzien_po_chrzcie.pdf>.

<http://liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/obrzed_nad_katechumenem.pdf>.

<<http://liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/modlitwa%20nadania%20odziecku%20imienia.pdf>>.

<<http://liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/modlitwy%20odmawiane%20pierwszego%20dnia.pdf>>.

Корогодина В., *Принятие в православие в XIV–XV вв.: письменная традиция и практика*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” № 1, 2013.

Настольная книга священнослужителя, т. 4, Московская Патриархия, Москва 1983.

Опарина Т. А., *Греческий чин присоединения католиков к православной Церкви в сербских и украинско-белорусских памятниках и их влияние на русскую традицию*, „Вестник церковной истории”, № 1–2, 2010.

Страхова О. Б., *Несколько замечаний по поводу обращения в православие в XVII в.*, *Palaeoslavica*, t. 7, Cambridge 1999, s. 343–348.

Требник митрополита Петра Могилы. Київ 1646, Інформаційно-видавничий центр УПЦ, Київ 1996, 2 вид. Київ 2004, https://azbyka.ru/otechnik/Petr_Mogila/trebnik-petra-mogily-chast-1/.

Чумичева О. В., *Издание чинов отречения от иных вер в Москве и Киеве в первой половине XVII в.*, [w:] *Книжная старина. Сборник научных трудов*, вып. 3 [сост. и науч. ред.: А. В. Вознесенский], Санкт-Петербург 2015.

How to Become Orthodox (on the Basis of Contents of St. Peter Mohyla's *Trebnik*)

Aleksander Naumow

The first part of this article, based on contents of St. Peter Mohyla's *Trebnik* (Euchologion), presents the rites of baptism, confirmation, and the churching of infants born in Orthodox families as well as adults who did not profess another religion before baptism, indicating some differences from the modern practice. The second part deals with the rites of embracing the Orthodoxy by Jews, Muslims and heretics (Western Christians) developed by Metropolitan Peter on the basis of a manuscript and early printed Greek-Slavic texts.

Как стать православным (на материале Требника св. Петра Могилы)

Александр Евгеньевич Наумов

В первой части статьи на материале Большого требника св. Петра (Могилы) представлены чины крещения, миропомазания и воцерковления младенцев, рожденных в православных семьях, и взрослых, не исповедавших до крещения другой религии, с указанием неких отличий от современной практики. Вторая часть статьи посвящена разработанным митрополитом Петром на основе рукописной и старопечатной греко-славянской традиции чинам принятия в православие евреев, мусульман и еретиков (западных христиан).